

ПОЛІМАТЫВАВАННЯ НАЗОЎНІКІ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Асноўнымі паняццямі тэорыі словаўтварэння з’яўляюцца паняцці матывацыі (матываванаасці) як семантычнай абумоўленасці значэння вытворнага слова значэннем утваральнага і словаўтваральнай вытворнасці, заснаванае на фармальнай і семантычнай выводнасці ўласцівасцяў вытворнай адзінкі з уласцівасцяў зыходнай, утваральнай. Гэтыя паняцці непасрэдным чынам звязаны між сабой і часта выкарыстоўваюцца тоесна.

Найчасцей у мове сустракаецца адзіная вытворнасць, калі дэрыват матываваны толькі адной утваральнай асновай, але “некаторыя вытворныя асновы могуць знаходзіцца ў адносінах вытворнасці не з адной, а з дзвюма (часам і больш) утваральнымі асновамі. Такія адносіны называюць адносінамі множнай вытворнасці або неадзінай матывацыі” [2, с.68]. Пры гэтым пра поліматываванаасць можна гаварыць толькі пры ўмове роўнай ступені як фармальных, так і семантычных суадносінаў вытворнага і ўтваральных слоў. Адпаведна калі мы вядзём гаворку аб множнасці словаўтваральнай структуры і матывацыі дэрывата, то па-рознаму вызначаем і спосаб словаўтварэння.

Неадзінаасцю інтэрпрэтацыі словаўтваральнай структуры ў сучаснай беларускай мове валодае значная колькасць вытворных назоўнікаў, якія належаць да самых розных словаўтваральных тыпаў і маюць матывавальную абумоўленасць рознымі часцінамі мовы. Адзначым некаторыя.

Матывуюцца назоўнікам і прыметнікам суфіксальныя і (радзей) прэфіксальныя вытворныя тыпу *агуроч-нік* (ад *агурок*) *агурочн-ік* (ад *агурочны*), *варт-аўнік* (ад *варта*) і *вартаў-нік* (ад *вартавы*), *даждж-авік* (ад *даждж*) і *дажджав-ік* (ад *дажджавы*), *няўдач-нік* (ад *няўдача*) і *няўдачн-ік* (ад *няўдачны*), *бобр-оўнік* (ад *бобёр*) і *боброў-нік* (ад *бобровы*), *амерык-анец* (ад *Амерыка*) і *амерыкан-ец* (ад *амерыканскі*) [2, с.68], *няветлів-асць* (ад *няветлівы*) і *ня-ветлівасць* (ад *ветлівасць*).

Поліматываваныя назоўнікі могуць быць звязаны словаўтваральнымі сувязямі з дзеясловам і прыметнікам, напрыклад, *вандроў-нік* (ад *вандраваць*) і *вандроўн-ік* (ад *вандроўны*).

Назоўнікі, матываваныя дзеясловам і назоўнікам, выступаюць адпаведна як суфіксальныя (у тым ліку і нульсуфіксальныя) і прыставачныя дэрываты: *пераразлікØ-(Ø)* (ад *пераразлічыць*) і *пера-разлік* (ад *разлік*), *перавыкана-нн-е* (ад *перавыканаць*) і *пера-выкананне* (ад *выкананне*), *перапраектава-нн-е* (ад *перапраектаваць*) і *пера-праектаванне* (ад *праектаванне*), *пераразмеркава-нн-е* (ад *пераразмеркаваць*) і *пера-размеркаванне* (ад *размеркаванне*), *дэзерцір-ства* (ад *дэзерціраваць*) *дэзерцір-ства* (ад *дэзерцір*).

Яшчэ адну групу поліматываваных назоўнікаў складаюць аддзеяслоўныя назоўнікі тыпу *разбор*, *агляд*, *выбар*, *сход*, *недакорм*, *недалёт*,

для якіх у якасці ўтваральных асноў могуць выступаць зваротныя і незваротныя дзеясловы закончанага і незакончанага трыванняў (*разборØ -(Ø)* ад *разабраць, разбіраць, разабрацца, разбірацца*).

Можна гаварыць пра множную вытворнасць і ў дачыненні да назоўнікаў, якія абазначаюць асоб жаночага полу, калі яны ўтвараюцца ад поліматывавальных маскулінатываў: *няўдач-ніц-(а)* ад *няўдач/нік/-(Ø)* і *няўдачн-іц-(а)* ад *няўдачн/ік/-(Ø)* [3, с. 44].

Глыбокае даследаванне праблемы множнай матывацыі назоўнікаў у сучасным беларускім мовазнаўстве бачыцца вельмі актуальным у кантэксце неабходнасці іх сістэмнага ўпарадкавання ў лексікаграфічных крыніцах.

Па-першае, сама з'ява множнасці семантычных матывацый дастаткова непаслядоўна, на наш погляд, прадстаўлена ў словаўтваральным слоўніку (Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, М.М. Круталевіч, А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 413 с.).

Па-другое, з увагі на істотнасць семантычнага складніку ў словаўтваральнай структуры вытворных назоўнікаў, падаецца неабходнай таксама карэктная і паслядоўная карэляцыя паміж адлюстраваннем лексічнага значэння слова ў Тлумачальным слоўніку беларускай мовы (ТСБМ) і яго ўтваральнай структурай у Словаўтваральным слоўніку беларускай мовы (ССБМ), паколькі лексічнае значэнне вытворнага непасрэдна складаецца са значэнняў утваральнай асновы і фарманта. Значыць, полісемантычныя паводле тлумачальнага слоўніка назоўнікі павінны быць прадстаўлены адпаведнай поліматываванаасцю ў словаўтваральным. І наадварот, утрымліваць у тлумачальнай частцы утваральныя словы, пададзеныя да гэтага дэрывата ў ССБМ.

У большасці выпадкаў сапраўды назіраецца дакладная адпаведнасць паміж адлюстраваным у ТСБМ значэннем назоўніка і яго матывацый ў ССБМ, прычым з большай або меншай ступенню перавагі над семантычным аспектам фармальнага, які грунтуецца на паняцці словаўтваральнай нормы. Так, напрыклад, строгая прадвызначанасць семантыкі дэрывата паслядоўна рэалізуецца ў ТСБМ для вялікай колькасці назоўнікаў са значэннем апрадмечанай прыметы з суфіксам *-асць*, якія згодна з ССБМ выступаюць у мове як прадуктыўныя тыпы суфіксальных адпрыметнікавых дэрыватаў з адзінай вытворнасцю: *арытмічн-асць; бессістэмн-асць, бесчалавечн-асць, бязважк-асць; няветлів-асць, нявопытн-асць, няшчыр-асць, нядобразычлів-асць, непрыстойн-асць, несправядлів-асць, няўстойлівасць*. Падобная адназначнасць падтрымліваецца і ў ТСБМ монасемантычнасцю на ўзроўні лексічнага значэння згаданых слоў: *'уласцівасць арытмічнага, бессістэмнага, бесчалавечнага, уласцівасць і стан бязважкага, уласцівасць няветлівага, нявопытнага, няшчырага, нядобразычлівага, якасць непрыстойнага, уласцівасць несправядлівага, няўстойлівага'*. Аднак названымі слоўнікамі абсалютна не бярэцца пад увагу тое, што гэтыя дэрываты карэлююць адначасова як з прыставачнымі прыметнікамі, так і з

беспрыставачнымі назоўнікамі (рэалізуючы іншае словаўтваральнае значэнне – адмаўлення якасці, названай матывавальным словам): *рытмічнасць*; *сістэмнасць*, *чалавечнасць*, *важкасць*; *ветлівасць*, *вопытнасць*, *шчырасць*, *добрачылівасць*, *прыстойнасць*, *справядлівасць*, *устойлівасць*.

Належная адпаведнасць паміж тлумачальным і словаўтваральным слоўнікамі часта непасрэдным чынам праяўляецца і ў праекцыі матывацыі на ўсе значэнні мнагазначных слоў. Напрыклад, *быль*: 1. ‘тое, што сапраўды было’ (ТСБМ) – *бы-ль* ад *быць* (ССБМ) і 2. ‘апавяданне аб праўдзівым здарэнні’ (ТСБМ) – *быль-(Ø)* ад *былы* (ССБМ).

Аднак, часам назіраецца пэўная нескаардынаванасць словаўтваральнага і тлумачальнага слоўнікаў праз неадлюстраванасць у тлумачальным слоўніку дакладнай абумоўленасці лексічнага значэння вытворнага слова прэзентаванай у ССБМ семантыкай ўтваральных асноў. Або наадварот, калі мнагазначны назоўнік не выяўляе паводле ССБМ множнасці семантычных матывацый.

Так, напрыклад, у ТСБМ бачым суаднесенасць значэння слова *баваўнянка* ‘тканина з бавоўны’ толькі з адной з прадстаўленых у словаўтваральным слоўніку матывацый: *баваўн-янк-а* (ад *бавоўна*), але не ўлічана *баваўнян-к-а* (ад *баваўняны*); *купальнік* вызначаецца як ‘касцюм для купання’, што звязвае яго толькі з *купа-льнік* (ад *купаць*), не ўлічваючы *купальн-ік* (ад *купальны*); *дамавік* як ‘дух, які жыве ў кожным доме’ карэлюе толькі з *дам-авік* (ад *дом*), не прэзентуючы ў тлумачальным слоўніку яшчэ адну матывацыю *дамав-ік* (ад *дамавы*). Згодна з ТСБМ *бяздольнік* мае адно значэнне – ‘той, у каго няма шчаслівай долі’. А паводле ССБМ гэты назоўнік поліматываваны: *бяз-доль-нік* (ад *доля*) і *бяздольн-ік* (ад *бяздольны*). Побач *бяздольнасць* падаецца як ‘уласцівасць бяздольнага’ і ‘бяздолле’, а згодна з ССБМ *бяздольн-асць*, наадварот, матывуецца толькі прыметнікам *бяздольны*. *Бяздарнасць* па ТСБМ ‘уласцівасць бяздарнага’ і ‘адсутнасць здольнасці, таленту’ (*дару*), а ССБМ адзначае толькі *бяздарн-асць* (ад *бяздарны*) і не рэалізуе матывацыю дэрывата *бяз-дар-насць* назоўнікам *дар*. Падобным чынам кадыфікаваны і назоўнік *бестактоўнасць*: ‘уласцівасць бестактоўнага’ і ‘адсутнасць такту’ (ТСБМ), паводле ж ССБМ толькі *бестактоўн-асць* ад *бестактоўны*.

У той жа час сустракаюцца і выпадкі поўнай неадпаведнасці паміж слоўнікамі: ні адно са значэнняў полісеманта *падводнік* (‘марак, які служыць у падводных часцях флоту’ і ‘спецыяліст па падводных работах’) непасрэдна не звязана з адзінай прадстаўленай у ССБМ матывацыяй слова *пад-вод-нік* – *вада*. Тое ж датычыць і дэрывата *шкоднік*: паводле ТСБМ ‘які прыносіць шкоду’ і ‘шкядлівы, шкодны чалавек’, а ССБМ падае толькі *шкод-нік* ад *шкодзіць*, у выніку чаго губляецца неабходная ўзамазвязанасць і ўзаемаабумоўленасць названых слоўнікаў.

Такім чынам, уважлівае стаўленне да праблемы неадзінай матывацыі разам з дэталёвым аналізам утваральных сувязяў поліматываваных назоўнікаў прывядзе да ўзбагачэння тлумачальнага слоўніка, пашырэння

нашага ўяўлення аб словаўтваральных магчымасцях беларускай мовы і да сапраўднага разумення мовы як суладнай, гарманічнай сістэмы.

Літаратура

1. Мусатов В.Н. Словообразовательная полисемия отлагольных суффиксальных существительных в современном русском языке: монография / В.Н. Мусатов. – М: ФЛИНТА, 2014. – 448 с.
2. Шакун Л.М. Словаўтварэнне. – Мінск: Выш. школа, 1978. – 128 с.
3. Ялынцава І.У. Поліматываваныя фемінінатывы ў сучасных беларускай і рускай мовах // Беларуская лінгвістыка. Вып. 66 / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; рэдкал.: А. А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – 167 с. С. 41-46.